

Foundations of the Legitimacy of the General Muslims' Intervention in Managing the Properties of the Incapacitated and the Absent in Imāmī Fiqh

Sayyid Ali Hashemi Khanabbasi¹ , and Masoumeh Abdollahi²

1. Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Sari University of Agricultural Sciences and Natural Resources, Sari, Iran. Email: a.hashemi1@sanru.ac.ir
2. *Corresponding Author*, Ph.D. Candidate in Jurisprudence and Islamic Legal Fundamentals, Islamic Azad University, Sari Branch, Sari, Iran. Email: mabdollahi5969@gmail.com

Article Info

Article type:

Review Article

Article history:

Received

14 June 2023

Received in revised form

23 July 2023

Accepted

04 September 2023

Available online

22 June 2025

Keywords:

legitimacy of
intervention,
fudūlī,
properties of the
mahjūrīn and
ghā'ibīn,
Imāmī Fiqh,
foundations and
evidence of proof

ABSTRACT

Based on the sources of Imāmī fiqh, wilāyah at its highest level is established for the Prophet (s) and the Imams ('a), and a level of it can also be proven for the faqīh. Similarly, a lower level of it is established for the father and grandfather with respect to their offspring. The present study, which has been written using a descriptive-analytical method, has reached the conclusion that if referral to the shar'ī judge causes hardship or the forfeiture of the rights of the incapacitated (mahjūrīn) and the absent (ghā'ibīn), then the responsibility for managing their properties and rights is permissible for just believers (mu'minīn 'ādilīn); otherwise, the responsibility falls upon the general Muslims, who should not intervene in their non-essential matters. However, performing essential matters is obligatory upon all Muslims in the manner of wājib kifā'ī. On this basis, a Muslim may, upon the fulfillment of the conditions, intervene in managing the properties and affairs of the mahjūrīn and ghā'ibīn, and if it is in their best interest, intervene as fudūlī. Of course, the eligibility of the one assuming the responsibility is of importance, because in the absence of eligibility, the responsibility for managing others' properties is substantively negated. The fiqhī evidence, including the qā'idah ihsān and the qā'idah ḍarūrah, can be cited as indicators proving this responsibility for the general public. However, the scope of this responsibility is not absolute but contingent upon the fulfillment of conditions so that the nature of the subject and its scope—whether financial or non-financial—may be specified.

Cite this article: Hashemi Khanabbasi, S. A., & Abdollahi, M. (2025). Foundations of the Legitimacy of the General Muslims' Intervention in Managing the Properties of the Incapacitated and the Absent in Imāmī Fiqh. *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law*, 19(1), 297-320. <http://doi.org/10.22034/fvh.2023.16211.1786>

Introduction

In every human society, there exist individuals who, despite possessing financial assets, are incapable of managing their own affairs. In Islamic jurisprudential literature, these individuals are termed "***mahjūrīn***" (legally incompetent persons). Legal incompetence (*ḥajr*) primarily pertains to financial transactions, designating a status wherein an individual loses the right or ability to exercise their will over their property. This category includes minors (*ṣighār*), the insane (*majānīn*), and the profligate (*sufahāʾ*). Alongside this group is the category of the "***ghāʾib mafqūd al-athar***" (the missing person), which refers to an individual who has been absent from their place of residence for a prolonged period with no information available as to whether they are alive or deceased. This absence creates significant legal and social challenges, particularly regarding the preservation and administration of their assets.

Imāmī jurisprudence (*fiqh*) has long established detailed mechanisms for the protection of the assets of these vulnerable groups. This is of critical importance as their property is susceptible to loss and misappropriation. This research addresses a fundamental jurisprudential question: **in circumstances where the legitimate Islamic ruler (*ḥākim sharʿ*) or their appointed legal guardians are inaccessible, does the general Muslim populace (*umūm al-muslimīn*) possess the authority—or duty—to intervene and manage these assets?** If so, what are the scriptural and rational foundations (*mabānī fiqhiyya*) that legitimize such an intervention? In an era marked by new instances of legal incompetence and absence due to complex migration patterns, communication breakdowns, and unforeseen calamities, clarifying these foundations is crucial for both legal and social reasons: to define the parameters of unauthorized intervention (*taṣarruf fuḍūlī*) and to foster a spirit of cooperation (*taʾāwun*) and benevolence (*iḥsān*) within the Muslim community.

Methodology

This research employs a **descriptive-analytical methodology**. It is predicated on a direct examination of authoritative sources within Imāmī jurisprudence, including seminal legal texts, narrations (*riwāyāt*), and established legal maxims (*qawāʾid fiqhiyya*). Data were systematically gathered from the works of prominent Imāmī jurists and specialized academic literature. The collected data were subsequently analyzed and evaluated through the prism of established principles of Islamic legal theory (*uṣūl al-fiqh*) to derive coherent and well-substantiated conclusions regarding the central research question. The study aims to elucidate the jurisprudential underpinnings of the public's role in asset management and the specific conditions that govern such interventions.

Findings

A thorough examination of Imāmī jurisprudential sources yields several key findings regarding the intervention of the general Muslim populace in the assets of the legally incompetent and the missing:

1. **The Basis of Legitimacy:** When access to the Islamic ruler or their official representatives is impossible, the administration of the assets of the *mahjūrīn* and *ghā'ibīn* becomes a **collective obligation** (*wājib kifā'ī*) upon the Muslim community. The legitimacy of this intervention is primarily supported by two foundational legal maxims:

The Principle of Benevolence (*qā'idat al-iḥsān*): This principle, which promotes virtuous and altruistic conduct, legitimizes actions taken to aid others and protect their interests.

The Principle of Necessity (*qā'idat al-ḍarūrah*): This principle permits certain otherwise prohibited actions in exigent circumstances to prevent greater harm.

2. **Conditions for Permissible Unauthorized Intervention** (*taṣarruf fuḍūlī*): An intervention in another's property without explicit authorization is rendered permissible only when a specific set of conditions is met concurrently:

The primary intent of the intervenor must be purely benevolent (*iḥsān*) and aimed at serving the owner's best interest (*maṣlahah*), devoid of any personal gain.

The owner or their legal guardian (*walī*) must be practically inaccessible at the time.

Any delay in intervention would result in demonstrable and significant harm or loss to the assets in question.

3. **The Scope and Limits of Responsibility:** The responsibility placed upon Muslims in such situations is not absolute. It is strictly circumscribed by necessity, applying only when inaction would lead to the damage or loss of property. The nature of the intervention must remain within the bounds of the owner's best interest and be fully compliant with the dictates of the Sharī'ah.
4. **Legal and Ethical Implications:** If an intervenor adheres to all religious and ethical prerequisites and acts without negligence (*taqṣīr*), they are not held liable for any accidental damages or losses. This act is not merely a legal duty but also carries significant positive ethical and social consequences, reinforcing a collective spirit of cooperation, social responsibility, and adherence to moral values within the Islamic community.

Conclusion

This research concludes that Imāmī jurisprudence, leveraging foundational principles such as **benevolence** (*ihsān*), **necessity** (*ḍarūrah*), and the **Guardianship of the Just Believers** (*wilāyat 'udūl al-mu'minīn*), offers a robust and practical framework for the management and protection of assets belonging to vulnerable individuals. This legal mechanism not only prevents the financial disenfranchisement of those unable to manage their own affairs but also cultivates a collective ethic of altruism and mutual support. The principle of preventing harm to others (*daf' al-ḍarar 'an al-ghayr*) is central to this framework; when inaction would lead to certain loss for the property owner, the public's intervention transforms from a mere option into a religious and moral imperative.

Author Contributions: Masoumeh Abdollahi (Corresponding Author): Wrote the manuscript in its entirety and compiled the references. Mr. Hashemi (First Author): Performed editing, revised the text, and added necessary references.

Data Availability Statement: Not Applicable.

Acknowledgements: The author wishes to acknowledge the spiritual support of Imam al-Zaman, if permissible.

Ethical Considerations: The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and misconduct.

Funding: This research was not supported by any institution or organization.

Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest.

Declaration of Generative AI and AI-assisted technologies in the writing process: No artificial intelligence (AI) tools were used.

مبانی مشروعیت تصرف عموم مسلمانان در اداره اموال محجورین و غایبین در فقه امامیه

سیدعلی هاشمی خانعباسی^۱، و معصومه عبداللهی^۲

۱. استادیار گروه آموزشی الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری، ساری، ایران. راینامه: a.hashemi1@sanru.ac.ir
۲. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه آزاد ساری، ساری، ایران. راینامه: mabdollahi5969@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله ترویجی	بر اساس منابع فقه امامیه، ولایت در مرتبه بالای آن برای پیامبر (ص) و امامان (ع) ثابت است و برای فقیه نیز مرتبه‌ای از آن قابل اثبات است. چنان که مرتبه نازل‌های از آن برای پدر و جد نسبت به اولاد، ثابت می‌باشد. نوشتار حاضر که با روش توصیفی-تحلیلی، نگارش یافته به این نتایج دست یافته است که اگر مراجعه به حاکم شرع، موجب مشقت، تزییع حق محجورین و غایبین باشد، مسئولیت اداره اموال و حقوق ایشان برای مؤمنان عادل جایز و در غیر این صورت، مسئولیت آن به‌عهده عموم مسلمانان است که در غیر امور ضروری ایشان دخالت نمایند. اما انجام امور ضروری، به‌نحو واجب کفایی، بر تمام مسلمانان واجب است. بر این اساس، مسلمان می‌تواند در صورت تحقق شرایط، در اداره اموال و امور محجورین و غایبین دخالت نموده و در صورت مصلحت به‌صورت فصولی تصرف نماید. البته اهلیت پذیرنده مسئولیت، حائز اهمیت است؛ چراکه در صورت عدم تحقق اهلیت، مسئولیت اداره اموال دیگران موضوعاً منتفی است؛ ادله فقهی از جمله قاعده احسان و قاعده ضرورت را می‌توان نماد اثبات‌کننده این مسئولیت برای عموم مردم ذکر کرد. اما حوزه این مسئولیت، مطلق نیست بلکه منوط به تحقق شرایطی است تا ماهیت موضوع و قلمرو آن اعم از مالی و غیرمالی مشخص شود.
کلیدواژه‌ها: مشروعیت تصرف، فصولی، اموال محجورین و غایبین، فقه امامیه، مبانی و ادله اثبات	

استناد: هاشمی خانعباسی، سیدعلی؛ و عبداللهی، معصومه (۱۴۰۴). مبانی مشروعیت تصرف عموم مسلمانان در اداره اموال محجورین و غایبین در فقه امامیه. *مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق*، ۱۹(۱)، ۲۹۷-۳۲۰.

<https://doi.org/10.22034/fvh.2023.16211.1786>

مقدمه

اندیشه اسلامی اندیشه‌ای متعالی و چندسویه‌نگر است که در آن، هم به امور فردی توجه شده است و هم به امور اجتماعی. آموزه‌های دینی مطرح شده در تراث ارزشمند اسلامی، چه در سیره نبوی (ص) و چه در مکتب اهل بیت (ع)، هم ناظر به مسائل فردی است و هم مربوط به جامعه اسلامی. بر همین اساس، فقیهان و فقه‌پژوهان مسلمان در هر زمان در پی آن بوده‌اند که با جهد و اجتهاد خویش پاسخ‌های دین را در باب مسائل نوظهور و نیازهای فردی و اجتماعی جامعه بشری استنباط نمایند. یکی از مسائل مطرح در عصر حاضر، مسئله فقهی مشروعیت تصرف عموم مسلمانان در اداره اموال محجورین و غایبین در فقه امامیه است که در پی خود مسئولیت‌آفرین است. عده‌ای از مردم با وجود داشتن مال و اموال، توانایی اداره و انجام امور مربوط به آن را ندارند و در فقه از آن‌ها به محجورین یاد می‌شود. البته محجوریت انسان اختصاص به امور مالی دارد. اما در امور غیرمالی بستگی به احوال محجور دارد. غایب مفقودالایر به شخصی گویند که مدت‌زمان نسبتاً طولانی از اقامتگاه و محل زندگی خود دور شده باشد به نحوی که هیچ‌گونه خبری از وی نباشد.

نوشتار پیش‌رو در پی آن است تا به این پرسش پاسخ دهد که در چنین صورتی، آیا تصرف عموم مسلمانان (به‌نوع واجب کفایی) در تصرف و اداره اموال محجورین و غایبین مشروعیت دارد یا خیر؟ مبانى فقهی آن چیست؟

در این میان، در مرحله اول حاکم اسلامی (فقیه جامع‌الشرایط) که به‌استناد ادله فقهی دارای مناصب مختلف است، بر حفظ و نگهداری اموال یادشده، ولایت دارد. با توجه به اینکه شرع مقدس، تحت هیچ شرایطی، راضی به ترک امور یادشده نیست، بر حاکم شرع لازم است که انجام آن را که از جمله مصادیق حسبه هستند، شخصاً یا به‌وسیله نایبان خود به‌عهده گیرد (الغروی، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۴۲۳) و بعد از ایشان، نوبت به قاضی می‌رسد که به‌اعتبار اینکه منصوب از سوی حاکم اسلامی است ولایت دارد. در مرحله آخر، اگر مراجعه به حاکم شرعی، هرچند در شهر دیگری باشد، موجب عسر و حرج و تضییع حق محجور و غائب باشد، برای عدول مؤمنین جایز است در امور یادشده دخالت نمایند و مقصود از ولایت عدول مؤمنین در این باره، دخالت آن‌ها در غیر امور ضروری می‌باشد. اما انجام امور ضروری، به‌نحو واجب کفایی بر تمام مسلمین واجب است (امامی، ۱۳۷۴، ج. ۱، ص. ۱۷۵؛ طاهری، ۱۳۸۷، صص. ۲۵-۲۶).

نکته قابل ذکر این است که اولاً مفروض ما در این مقاله، آن صورت آخر است، یعنی صورت عدم دسترسی به حاکم شرع و یا نماینده ایشان. ثانیاً این‌گونه تصرف که با هدف اداره و حفظ اموال محجورین و غایبین انجام می‌گیرد، طبیعتاً به‌صورت فضولی خواهد بود؛ چراکه شخص مدیر و متصرف اذن خاصی از سوی اولیای محجور و غایب (در سطوح یادشده) نداشته و از سوی حاکم شرع نیز مأذون نیست (چراکه فرض بر این است که دسترسی به حاکم شرع غیرمقدور است)، بلکه فقط بر اساس مبانى فقهی و با پشتوانه قاعده احسان، این مسئولیت و تکلیف برعهده او ثابت شده است که اگر اموال یادشده بدون تقصیر، تلف یا زیانی متوجه آن شود، ضامن نخواهد بود.

پیشینه تحقیق

با وجود آنکه فقهای اسلام به طور عام در مباحث مختلف و مرتبط، در کتب فقهی و روایی و تفسیری این موضوع را مطرح نموده‌اند (انصاری، بی تا، ج. ۵، ص. ۶۱؛ خمینی، بی تا، ج. ۲، ص. ۵۶۴؛ محقق داماد، ۱۳۸۷، ص. ۱۷۶؛ مکارم شیرازی، بی تا، ج. ۲، ص. ۱۳؛ عامری، ۱۳۸۲، ص. ۶۹؛ حق خواه، ۱۳۹۱؛ رحمانی، ۱۳۸۸، ص. ۱۴۹؛ وطنی، ۱۳۸۱، صص. ۱۸۷-۲۰۷)، می توان گفت نوعاً مقالات و تحقیقات منتشر شده در این زمینه یا حقوقی محض بوده یا اشاره مختصری به مبانی فقهی این موضوع با رویکرد حقوقی دارند، هرچند که مبنای فقهی این مسئله، اهمیت این موضوع را پررنگ تر کرده است. اما در هیچ کدام از آثار یادشده، به طور اخص به این موضوع از جنبه فقهی تخصصی و آن هم اثبات مشروعیت دخالت مسئولیت گرایانه در سطح عموم مردم مسلمان، صرفاً بر اساس مبانی فقهی، پرداخته نشده است. از وجوه تمایز این تحقیق با سایر منابع و پژوهش های انجام یافته در این است که مقاله حاضر، علاوه بر اثبات مشروعیت تصرف عموم مسلمانان در اداره اموال محجورین و غایبین، به طور اخص با استناد به مبانی و قواعد فقهی، به آثار مترتب بر آن، به خصوص جایگاه تربیتی و معنوی این موضوع و تحلیل آن، نیز توجه ویژه دارد و از آنجایی که تأثیر این موضوع در زندگی اجتماعی انسان بازتاب گسترده ای دارد، پرداختن به این موضوع، بیشتر از قبل مورد توجه قرار می گیرد.

آنچه هدف اصلی این تحقیق به حساب می آید، بررسی و معرفی مبانی فقهی این موضوع است و بر همین اساس، اهمیت و ضرورت این مسئله پررنگ تر می شود و ظهور و بروز قوی تر خواهد داشت. همان طور که از ویژگی های فقه و حقوق اسلام، توجه به جنبه و حیثیت اخلاقی و در نتیجه، نقش تربیتی آن است لذا مقاله حاضر این موضوع را از این جهت ضروری و حائز اهمیت دانسته و مورد توجه قرار داده است. بنابراین، با عنایت به موارد فوق، درمی یابیم که عمده مطالعات انجام شده در این زمینه به تفسیر آیات و شرح احادیث متناسب با این موضوع محدود بوده و تاکنون مقاله ای منسجم یا کتابی که به صورت واحد و یکجا به این موضوع پرداخته باشد، در دسترس نیست. از آنجایی که تأثیر این موضوع در زندگی اجتماعی انسان بازتاب گسترده ای دارد، پرداختن به این موضوع، باید بیشتر از قبل مورد توجه قرار گیرد.

مفهوم شناسی

۱- محجوریت

حجر در لغت به معنای منع، جلوگیری، بازداشت و در اصطلاح فقهی به معنای بازداشتن شخص از تصرف در همه یا بعضی از اموالش است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج. ۴، ص. ۱۶۷) و به شخصی که شرعاً تصرفات گفتاری؛ (اجرای صیغه بیع) و رفتاری اش؛ (معاوضه مال یا هدیه آن) محدود و ممنوع شده است «محجور» گفته می شود (کاشف الغطاء، ۱۳۵۹ق، ج. ۲، ص. ۱۵۹).

علامه حلی حجر را در لغت به معنای منع و در اصطلاح به معنای ممنوعیت از تصرف در مال دانسته است (نجفی، ۱۴۲۲ق، ج. ۲۶، ص. ۳). صاحب «مفتاح الکرامه» نیز، همین تعریف را ارائه داده است (الحسینی

العاملی، بی تا، ج. ۵، ص. ۲۳۳). بنابراین محجور کسی است که شرعاً اجازه تصرف در متعلقات مالی خود را ندارد و امور عمومی از موضوع بحث ما خارج است.

حجر دو نوع است: محجوریت ذاتی و اصلی که بر اساس نظر شارع و بدون واسطه اعمال می شود؛ مانند محجوریت نابالغ و دیوانه. نوع دوم حجر، محجوریت عرضی است که بر پایه نظر شارع اما با واسطه حکم حاکم محقق می گردد؛ مانند سفاهت و ورشکستگی (کاشف الغطاء، ۱۳۵۹ق، ج. ۲، ص. ۱۵۹). مهم ترین اسباب حجر نیز عبارت اند از: صغر، جنون، رق، سفه، تقلیس و مرض الموت (هاشمی شاهرودی، ۱۴۲۶ق، ج. ۳، ص. ۲۲۸؛ کاشف الغطاء، ۱۳۵۹ق، ج. ۲، ص. ۱۵۵).

۲- غایب مفقودالآثر

در منابع فقهی به کسی غایب می گویند که نزد خانواده اش حاضر نباشد (امیدی فرد و فرحی، ۱۳۹۵، ج. ۳، ص. ۴۶۲ به نقل از: طاهری، ۱۴۱۸ق، ص. ۸۶).

در معنای اصطلاحی مفقودالآثر، تفاوت هایی میان فقها وجود دارد. برخی از فقهای امامیه در تعریف مفقودالآثر فرموده اند: «کسی است که غیبت منقطع دارد، خبری از او به ما نمی رسد و وضعیت او از جهت حیات یا ممات بر ما معلوم نمی باشد» (حلی، ۱۴۲۰ق، ص. ۱۷۲).

اگر شخصی غائب شود، به نحوی که برای مدتی از او خبری نباشد، ضرورت های عقلی و اجتماعی اقتضا می کند که برای جلوگیری از حیف و میل اموالش و نیز برای اینکه فقدان وی موجب ضرر به اشخاص دیگر نشود، تا روشن شدن وضعیت نهایی وی، تدبیری اندیشیده شود. لذا باید حافظ و امینی برای نگاهداری اموال وی و استفاده درست از اموالش تعیین گردد. این موضوع در منابع فقهی به طور گسترده مطرح شده و فقهای بزرگ، با توجه به اهتمام شریعت اسلام به حفظ اموال و حقوق مسلمانان و استناد به قواعد متعدد فقهی، به تفصیل درباره آن بحث کرده اند. حتی فقهای عظام، این مسئله را نیز مورد توجه قرار داده اند که قبل از تعیین امین نیز باید حاکم اسلامی اموال غائب را حفظ نماید (محقق کرکی، ۱۴۱۴ق، ج. ۵، ص. ۲۲۵). همچنین شهید ثانی نیز یکی از وظایف حاکم را حفظ عین اموال غائب دانسته است (شهید ثانی، ۱۹۹۲، ج. ۴، ص. ۴۲).

رابطه قاعده تسلیط با موضوع پژوهش

قاعده تسلیط ابتدا ثابت می کند که هر مالکی، نسبت به مال خود تسلط کامل دارد و می تواند در آن هرگونه تصرفی اعم از مادی و حقوقی انجام دهد و به موجب این قاعده، همه گونه تصرفات برای مالک مجاز است، مگر آنکه به موجب دلیل شرعی خلاف آن ثابت گردد. از دیدگاه صاحب جواهر قاعده سلطنت، اصلی است که در موارد تردید نمی توان از آن خارج شد (نجفی، ۱۴۲۲ق، ج. ۲۴، ص. ۱۳۸). به طوری که به موجب حدیث نبوی؛ مال مسلمان مانند خونس محترم شمرده شده است (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج. ۳، ص. ۵۹)؛ همچنین با توجه به آیات ۲۹ و ۴ سوره نساء، ۱۸۸ سوره بقره و همچنین آیات فراوان دیگر که در باب ارث، صدق، وصیت و سایر عقود آمده است، در اینکه انسان ها بر اموالشان تسلط دارند و در جهت مشروع و معقول، هر

طوری که بخواهند می‌توانند در آن‌ها تصرف کنند، شکی نمی‌گذارد؛ چراکه اصل، عدم سلطه و عدم ولایت شخصی بر شخص دیگر است. مع‌ذالك باید توجه داشت در صورت وجود مانع شرعی مانند محجوریت و غیبت، مالک با تحفظ مالکیت، حق تصرف در اموال و حقوق فی‌الجمله را ندارد و مسئولیت آن در صورت وجود مقتضی، بر عهده حاکم شرع و در صورت عدم دسترسی به وی، به صورت واجب کفایی بر عهده عموم مردم مسلمان است.

رابطه قاعده احسان با موضوع مورد بحث

در آموزه‌های قرآن و روایات معصومان (ع)، نیکی و احسان به‌عنوان یک اصل انسانی مشتمل بر نوع انسان با هر کیش و آیین، بلکه فراتر از آن و نسبت به هر جاننداری مطلوب است. قاعده احسان با اداره مال غیر، در واقع هر دو از منابع مشترک برخوردارند؛ مانند عقل، اجماع و آیاتی چون «ما علی المحسنین من سبیل» (توبه ۹۱) و «تعاونوا علی البر و التقوی» (مائده ۲) و نیز روایاتی از این باب. از مجموع آن‌ها قواعدی چون لزوم حفظ و نگهداری حقوق و اموال دیگران و مانند آن‌ها اصطیاد شده است، مثلاً آذوقه‌دادن به حیوانی که صاحب آن غایب است و تعمیر خانه همسایه غایب که در شرف خراب شدن است و بسیاری از مثال‌های دیگر همگی گویای این مسئله می‌باشند. در واقع این قاعده بیانگر اثر نیکی و نیکوکاری در روابط اجتماعی و حقوقی مردم می‌باشد. بنابراین چنانچه مال یتیم، مجنون، غایب و امثال آن‌ها در معرض تلف و ضرر باشد بر همگان لازم است که بر اساس قاعده احسان، آن اموال را از تلف حفظ نمایند.

تحقق فضولی در مالک محجور

مالک تصرف عبارت است از صاحب مال، در صورتی که به‌جهت سفاقت و مانند آن ممنوع از تصرف نباشد. بر این اساس، بالغ عاقلی که نه مالک است و نه ولی و نه وکیل از طرف مالک و نه ولی او، چنانچه متصدی عقد یا ایقاعی گردد، مانند آنکه مال دیگری را بفروشد یا اجاره دهد، فضولی نامیده می‌شود. با این بیان، فضولی صفت عاقد است و نه عقد. البته گاهی از روی مسامحه و مجاز، فضولی صفت عقد قرار می‌گیرد که درحقیقت صفت به‌حال متعلق موصوف است؛ یعنی عقدی که عاقدش فضولی است (غروی اصفهانی، ۱۴۱۹ق، ص. ۷۵).

با توجه به معنای یادشده برای فضولی، معامله‌ای که مالک ممنوع از تصرف نیز انجام می‌دهد، فضولی خواهد بود؛ لیکن عقد یا ایقاع نابالغ، دیوانه و مانند آن دو که اهلیت تصرف ندارند، فضولی نخواهد بود، بلکه نادیده انگاشته می‌شود؛ به‌گونه‌ای که گویی هیچ عقد یا ایقاعی رخ نداده است (انصاری، ۱۳۸۹، ج ۳، ص. ۳۴۵)؛ یعنی معامله‌ای که فضولی انجام می‌دهد از اساس لغو و باطل نیست بلکه فقط «فاقد نفوذ و تأثیر است».

بنابراین، اگر مالک، عقد او را، یا ولی، عقد سفیه را و یا طلبکارها، عقد مفلس را اجازه دهند، صحیح و لازم می‌شود (موسوی خمینی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص. ۵۴۲). بر این اساس، اگر فضول مال غیر را برای خود

مالک بفروشد و قبلاً از طرف مالک منعی صادر نشده باشد، به طوری که قبلاً مالک، وی را از این معامله، نهی نکرده باشد، مشهور فقهاء قائل به صحت این معامله‌اند (انصاری، ۱۳۸۹، ج. ۳، ص. ۳۵۱) و دلیل صحت آن، عمومات مثل «أَحَلَّ اللهُ الْبَيْعَ» است که این مورد را نیز شامل می‌شود؛ چراکه این عملی که فضول انجام داده، عرفاً مصداق برای بیع بوده و عموم آیه دلالت دارد بر این که این بیع، صحیح است. همچنین عموم «أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» شامل این مورد هم می‌شود؛ چراکه این عملی که فضول انجام داده، عقد بر آن صادق است. بنابراین مشمول «أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» هم هست. خدا هر بیعی را که رضایت مالک در آن باشد، چه رضایت مقارن، مقدم یا مؤخر باشد، حلال کرده است (انصاری، ۱۳۸۹، ج. ۳، ص. ۳۵۱).

تحقق فضولی در تصرف اموال محجورین و غایبین

از نظر فقه امامیه، تحقق مسئولیت نسبت به اداره اموال غیر و مشروعیت بخشی به جواز تصرف به شکل فضولی، منوط به تحقق دو عنصر است:

۱- عنصر مادی

عنصر مادی یعنی اینکه باید شخص فضول وجود داشته باشد تا فضولی تحقق پیدا کند. فضول در عقود و در خصوص بیع، عبارت است از اینکه کسی بدون اذن مالک یا نماینده شرعی یا قانونی او مال را بفروشد و عهده‌دار اجرای عقد بیع شود (فیض، ۱۳۹۵، ص. ۳۴۷). بنابراین مقصود از فضولی؛ یعنی انسان کاملی که مالک در تصرف نیست (انصاری، ۱۳۸۹، ج. ۳، صص. ۱۴۰ و ۱۴۱).

بنابراین پذیرفتن مسئولیت اداره اموال محجور و غایب توسط عموم مردم مسلمان (در فرض عدم دسترسی به حاکم شرع) می‌تواند به طور فضولی باشد و ماهیت آن با سایر تعهدات متفاوت است بدین صورت که فقها در هنگام برشمردن شروط متعاقدين متذکر می‌شوند که طرفین عقد باید یا مالک یا مأذون از سوی مالک یا شارع باشند درحالی که در مورد اداره اموال غیر به صورت فضولی این گونه نیست (انصاری، ۱۳۹۱، ص. ۱۲۴).

صاحب کتاب الحدائق الناظره می‌نویسد: «همچنان که عقد از مالک صحیح است، از اشخاصی هم که در حکم مالک هستند، صحیح می‌باشد و از اخبار استفاده می‌شود که آن‌ها عبارت‌اند از: پدر، جد پدری، وصی، وکیل از طرف مالک، وکیل از طرف شخصی که ولایت دارد، حاکم شرع در صورت نبودن اشخاص ذکر شده و عدول مؤمنین با تعذر حاکم و یا عدم دسترسی به او» (بحرانی، بی تا، ج. ۱۸، ص. ۴۰۸). بنابراین، تصرفات عدول مؤمنین در اموال محجورین و غایبین در شکل‌های خرید و فروش و غیره با قید رعایت مصلحت، فضولی بوده و با تحقق شرایط نافذ است (کاتوزیان، ۱۳۸۱، صص. ۲۸۶ و ۲۸۷).

۲- عنصر معنوی

عنصر معنوی؛ یعنی داشتن قصد احسان بدین معنا که در پذیرفتن مسئولیت اموال محجورین و غایبین کافی نیست که شخص بدون داشتن وکالت به دخالت و تصرف در اموال غیر پردازد بلکه آنچه اداره این مال را مشروع می‌سازد قصد اداره اموال برای دیگری به منظور دفع ضرر از مالک و احسان به وی و حفظ مصالح

او می‌باشد. لازمه این اصل این است که فضولی به حساب مالک به اداره اموال بپردازد و همین عامل معنوی است که کار وی را از استیلاء نامشروع ممتاز می‌سازد و در زمره اعمال مباح درمی‌آورد (سنه‌پوری، ۱۹۵۲، ص. ۱۲۳۵). این نکته باید توجه شود که انگیزه احسان در محقق شدن لفظ احسان حائز اهمیت است و فقط احسان واقعی که دفع ضرر بنماید، در محقق شدن لفظ احسان کافی نیست و دلیل این مدعا، عرف است (حسینی مراغه‌ای، ۱۴۱۸ق، ج. ۲، ص. ۴۷۸)؛ یعنی از نظر عرف انگیزه احسان شخص متصرف باید احراز شود؛ چراکه اداره فضولی مال غیر، عملیاتی است که شخص، با حسن نیت و انگیزه خیرخواهی، برای اداره اموال دیگری انجام می‌دهد.

البته این نوع اداره مال در صورتی درست است که به صورت فضولی باشد، تحصیل اجازه غیرمقدور بوده و تأخیر در دخالت موجب ضرر مالک گردد و نیز مالک ناتوان از اداره آن باشد.

عوامل مؤثر در جواز تصرف و اداره اموال غیر (افراد محجور و غایب)

برای تحقق این امر، سه عامل را می‌توان مؤثر دانست.

۱- ناتوانی مالک از اداره اموال

اولین عامل مؤثر در تحقق مسئولیت اداره اموال محجور و مشروعیت بخشی به آن، ناتوانی مالک در حفظ و مدیریت اموالش است و در مورد غایب مفقودالثر نیز در صورتی است که مدت نسبتاً مدیدی از اقامتگاه قانونی و محل سکونت خویش دور شده و هیچ گونه خبری از او در دست نباشد. فقها چنین غیبتی را غیبت منقطه می‌گویند و کسی که چنین غیبتی داشته باشد را غایب مفقودالخر نیز می‌گویند (طاهری، ۱۴۱۸ق، ص. ۸۶). در غیر این صورت، دلیلی بر مداخله بر مدیریت اموال غیر، با قید غیبت یا محجوریت او، وجود ندارد و اساساً نمی‌تواند چیزی جز ناتوانی در مدیریت، عدم دسترسی به صاحب مال یا نماینده او به دلیل نیاز صاحب مال یا قصد احسان به دیگران باشد (التوحیدی، ۱۴۱۷ق، ج. ۴، ص. ۱۳۳). عرف نیز همین حکم را صادر می‌نماید.

۲- حصول ضرورت

یعنی پذیرش مسئولیت، می‌بایست به حد ضرورت برسد تا مشروعیت پیدا کند. شاید مطابق با این قاعده فلسفی باشد؛ «الشیء ما لم یجب لم یوجد» (شیرازی، صدرالدین (ملاصدرا)، ۱۹۸۱، ج. ۱، ص. ۲۲۱). در ماده ۳۰۶ قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران که معظم آن ترجمان فقه امامیه است، این موضوع که دخالت در کار دیگران، اگر چه با حسن نیت انجام می‌شود، باید به شرایط محدود شود. بر اساس این قانون فقهی، به درستی امکان دخالت مشروع در مدیریت اموال دیگران را به حذف ضرر و عدم امکان اخذ مجوز از مالک محدود می‌کند (کاتوزیان، ۱۳۸۱، ص. ۲۹۱). بنابراین برای احراز ضرورت اداره، دو شرط باید جمع باشد: یکی عدم امکان تحصیل اجازه و دیگری، دفع ضرر. از مجموع این دو شرط، ضرورت اداره اموال غیر، شکل می‌گیرد. باین وصف اگر مدیر فضولی امکان تحصیل به موقع اجازه، از مالک یا صاحب اجازه را داشته باشد، نمی‌تواند خودسرانه در اداره اموال آنان دخالت کند، هر چند به قصد احسان و نیکی به غیر باشد.

بر این اساس، اگر کسی اموال غایب یا محجور را بدون اجازه مالک یا کسی که حق اجازه دارد، اداره کند باید حساب زمان تصدی خود را بدهد در صورتی که تحصیل اجازه در موقع مقدور بوده یا تأخیر در دخالت موجب ضرر نبوده است حق مطالبه مخارج را نخواهد داشت (کاتوزیان، ۱۳۸۱). در غیر این صورت، مستحق اخذ و مخارجی خواهد بود که برای اداره کردن لازم بوده است.

دفع ضرر از غیر، در صورتی است که عدم دخالت غیر یا تأخیر وی در دخالت، موجب ضرر صاحب مال گردد. قاعده دفع ضرر محتمل، از قواعد عقلی است که مضمون آن حکم عقل به دفع ضرر محتمل و یا مضمون است؛ بنابراین اگر انسان درباره چیزی احتمال ضرر بدهد، از نظر عقل، دفع آن ضرر محتمل واجب است (خویی، ۱۴۱۷ق، ج. ۲، ص. ۲۱۵).

ضرر در مقابل نفع، عبارت است از ورود نقصان در مال، جان و آبرو به کار رفته است (الحکیم، بی تا، ج. ۵، ص. ۳۹۴). به عنوان مثال، اگر مردم اجناس مغازه‌ای را که در آتش می‌سوزد، به منظور سالم ماندن از خطر با عجله از دکان بیرون بیاورند و در این بین، بخشی از کالاها خراب شود، اقدام کنندگان ضامن نخواهند بود؛ چراکه با هدف دفع ضرر از غیر صورت گرفته است (محقق داماد، ۱۳۸۷، ج. ۱، ص. ۳۰۳) و مشمول قاعده احسان است. در نتیجه، ضمانی متوجه آن‌ها نخواهد شد.

۳- اهلیت مسئولیت

عامل سوم برای تحقق مشروعیت پذیرش مسئولیت اداره اموال محجورین و غایبین، دارابودن اهلیت مسئولیت است یعنی دارابودن شایستگی، لیاقت و صلاحیت برای اداره اموال غیر و انجام معامله به حساب و مصلحت صاحب مال؛ چراکه تا وقتی که اهلیت تحقق پیدا نکند، مسئولیت و تصرف در اداره اموال دیگران موضوعاً منتفی است؛ چراکه غایت و هدف مسئولیت در اداره اموال محجورین و غایبین، دفع ضرر و حفظ منافع مالک محجور و غایب است. درحالی که با عدم اهلیت، این هدف تحقق پیدا نمی‌کند.

ادله مشروعیت تصرف در مال غیر (افراد محجور و غایب)

۱- ولایت عدول مؤمنین

عموم مؤمنین عادل، نسبت به امور واجب و مستحب کودک، در فرض انتفای صاحبان ولایت در مرتبه‌های قبل، دارای ولایت هستند (طوسی، ۱۴۰۰ق، ج. ۱، ص. ۶۰۸؛ انصاری، شیخ مرتضی، بی تا، ج. ۳، ص. ۵۶۱؛ عامری، ۱۳۸۱، صص. ۵۴-۵۵). همچنین از دیگر مواردی که عدول مؤمنین ولایت می‌یابند، مواردی است که برای آن‌ها، از باب حسبه و تعاون بر نیکی و تقوا، ولایت حاصل می‌شود؛ مانند فرضی که فردی در گذشته، وصی نداشته باشد و وصی شدن حاکم نیز معذور باشد. در این صورت، برخی از مؤمنین عادل، متولی انجام وصیت می‌شوند (شهید ثانی، ۱۹۹۲، ج. ۱۰، ص. ۶۲؛ خویی، ۱۴۱۷ق، ج. ۵، ص. ۵۳؛ حلی، یحیی بن سعید، ۱۴۰۵ق، ج. ۱، ص. ۴۹۲).

البته باید توجه داشت که احتساب تنها درقبال انسان صورت می‌گیرد و زمانی احتساب واقع می‌شود که در نتیجه فعل منکری که از یک انسان سر می‌زند ضرر و مفسده‌ای پدید آید (حقیف، ۱۳۸۰ق،

ص. ۵۷۶-۵۸۴). البته این‌ها از قبیل واجب کفایی است که برعهده مسلمانان قرار دارد. این درحالی است که در مثال‌های متعددی - که در کلام فقها و حقوق‌دانان برای وجوب حفظ مال غیر و جواز تصرف در مال غیر مذکور است، علت این تجویز، اقدام به امور حسبه یا از باب حسبه دانسته شده است که با رعایت سلسله‌مراتب ولایت، انجام وظیفه نموده و خود را در حفظ و اداره اموال محجورین و غایبین، مسئول می‌داند (امامی، ۱۳۷۴، ج. ۱، ص. ۱۷۵).

از طریق ولایت عدول مؤمنین نه‌تنها جواز مشروعیت تصرف در مال غیر ثابت می‌شود بلکه وجوب مسئولیت در قبال حفظ و اداره اموال محجورین و غایبین، قابل اثبات است.

۲- محجوریت

محجور مصطلح، کسی است که شرعاً مجاز به تصرف در یکی از امور متعلق به خود، یعنی اموالش، نمی‌باشد (نجفی، ۱۴۲۲ق، ج. ۲۶، ص. ۳؛ الحسینی العاملی، بی‌تا، ج. ۵، ص. ۲۳۳)؛ یعنی اگرچه مالکیت اموال، متعلق به او است، به‌دلایلی ممنوع از تصرف در آن است. بنابراین یکی دیگر از دلایل مشروعیت و تحقق مسئولیت نسبت به اموال غیر، تحقق عنوان محجوریت است. محجوریت با تمام اسبابش، مانع تصرف شخص به اموال و دارایی‌هایش است (کاشف‌الغطاء، ۱۳۶۱ق، ص. ۱۵۵؛ نجفی، ۱۴۲۲ق، ج. ۲۶، ص. ۴). بر این اساس، از نظر شرعی و بر پایه احادیث فراوان (مانند حدیث رفع قلم)، تصرفات محجور چه به‌نفعش و افزایش‌دهنده اموالش باشد و چه نباشد، اثر و اعتبار ندارد، مگر مواردی که دلیل خاص وجود داشته باشد؛ مانند وصیت کودک ده‌ساله در مطلق خیرات یا ارحام و نزدیکان. بنابراین محجوریت انسان دلیل بر مسئولیت صاحبان ولایت در حفظ و اداره اموال او خواهد بود و عموم مسلمانان (عدول مؤمنین) داخل در این سلسله‌اند، البته با رعایت سلسله‌مراتب (کاشف‌الغطاء، ۱۳۶۱ق، ص. ۱۶۱).

۳- قاعده احسان

احسان به‌معنای انجام‌دادن عمل نیک در مورد دیگری است. در رابطه با این قاعده و کاربرد آن در موضوع مورد بحث، موارد زیر به‌اجمال بررسی می‌شود:

۳-۱- حقیقت و ماهیت قاعده احسان

برخی از فقهای امامیه معتقدند که قاعده احسان به موارد جلب منفعت اختصاص دارد و شامل موارد دفع مضرت نیست و لذا در تعریف احسان گفته‌اند: «الاحسان هو ایصال النفع الی الغير لیتنفع به مع تعریه من وجوه القبح»؛ احسان به‌معنای منفعت‌رساندن به غیر است؛ بدین‌منظور که از آن منتفع شود، مشروط بر آنکه از هرگونه قبحی میرا باشد (طوسی، بی‌تا، ج. ۵، ص. ۲۷۹).

از عموم جمله: «ما علی الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ» (توبه ۹۱) و «هَلْ - جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ» (الرحمن ۶) نمی‌توان لفظ احسان را صرفاً محدود به دفع ضرر دانست (حسینی مراغه‌ای، ۱۴۱۸ق، ج. ۲، ص. ۴۷۷). برخی از فقهای قاعده احسان را مختص دفع ضرر می‌دانند و قائل‌اند که این قاعده شامل موارد جلب منفعت نمی‌شود (حسینی مراغه‌ای، ۱۴۱۸ق، ج. ۲، ص. ۴۷۷). ولی به نظر می‌آید که قاعده احسان علاوه

بر تبادر، عدم صحت سلب و تصریح اهل لغت، اطلاق داشته و قابل تعمیم به ایصال منفعت و جلب فایده برای دیگری نیز می‌باشد؛ چراکه حکم به عدم ضمان احسان، یک حکم عقلی است و امور عقلی استثناء‌پذیر و تخصیص‌بردار نیستند. لذا هم جلب منفعت نسبت به شخص، احسان است و هم دفع ضرر از مالک، چه بسا بعضی اوقات در نظر عرف دفع ضرر بیشتر مصداق احسان قرار گیرد تا جلب منفعت؛ مثل نجات انسان از مرگ و هلاکت. بنابراین اگر کسی به قصد عبور مردم و مصلحت عمومی در داخل آب سنگی قرار دهد، ولیکن در اثر این اقدام ضرری به دیگری حاصل آید، شخص اقدام‌کننده ضامن نیست؛ چراکه فاعل محسن بوده است (موسوی بجنوردی، ۱۳۷۷ق، ج. ۵، ص. ۱۳).

واژه سبیل در آیه به معنای سب، شتم، حرج، مشقت، حجت و مؤاخذه آمده است (ابن منظور، بی‌تا، ج. ۶، ص. ۹۱). با توجه به شأن نزول و سیاق آیه و معنای مؤاخذه از واژه «سبیل»، محسن را به هیچ‌وجه به سبب آنچه از عمل نیکوی او ناشی شده است، نمی‌توان مؤاخذه کرد. گاه مؤاخذه در مقام تکلیف است و گاه در مقام وضع. موضوع ضامن‌نبودن محسن، همان عدم مؤاخذۀ او به معنای وضعی است؛ یعنی هرگاه عملی از کسی سر بزند که موجب زیان و ضرر به دیگری شود و فاعل آن عمل، قصد نیکوکاری داشته باشد، مسئولیتی به عهده او نبوده و ضامن نمی‌باشد (لطفی، ۱۳۷۹، ص. ۴۴)؛ گرچه بدون اجازه مالک، در مالش تصرف نموده، ولیکن چون قصد احسان داشته و به انگیزه خدمت به صاحب مال اقدام نموده، ضامن نیست؛ چراکه ضمان با احسان سازگاری ندارد، مگر در صورتی که افراط و تفریط صورت بگیرد.

همچنین اگر منزلی در معرض سیل قرار گیرد و اموال و اثاثیه فراوانی در آن باشد و افرادی به قصد جلوگیری از ورود آب به منزل، مقداری از اموال را جلوی سیل قرار دهند و به این سبب بخشی از اموال تلف گردد، ضامن نخواهد بود (محقق داماد، ۱۳۸۷، صص. ۳۰۲-۳۰۳). این مثال مربوط به جلب منفعت است که قاعده احسان آن را شامل می‌شود.

در اینکه قاعده احسان، اقدام شخص در جهت مصلحت عامه را نیز شامل می‌شود، از آثار برخی فقهای بزرگ، به دست می‌آید که این مورد نیز مشمول قاعده احسان است. مثلاً اگر کسی به قصد عبور مردم و مصلحت عمومی در داخل آب سنگی قرار دهد ولیکن در اثر این اقدام ضرری به دیگری حاصل آید، شخص اقدام‌کننده ضامن نیست، چراکه فاعل محسن بوده است (محقق داماد، ۱۳۸۷).

علامه در تحریر الاحکام به طور قاطع به این موضوع فتوا داده است (شهید ثانی، ۱۹۹۲، ص. ۱۵۱). همچنین اگر شخصی در ملک دیگری، چاهی حفر کند و آنگاه مالک به این کار راضی شود، حافر ضامن نیست و اگر این کار را به دلیل رعایت مصلحت عابر انجام دهد نیز حفرکننده چاه ضامن نمی‌باشد (امام خمینی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۵۶۴). همچنین محقق حلی می‌نویسد: «هرگاه کسی به منظور استفاده عموم و به مصلحت آنان چاهی در مسیر عبور عامه حفر کرد و آنگاه موجب خسارتی گردید ضامن ندارد؛ زیرا عمل او امری جایز بود و این نظر حسن است» (محقق حلی، بی‌تا، ج. ۴، ص. ۲۶۱، ر.ک: لطفی، ۱۳۷۹، ص. ۵۵).

۳-۲- تأثیر قاعده احسان در اسقاط ضمان

از آنجاکه اداره فضولی مال غیر یکی از بارزترین اعمال محسانانه محسوب می‌گردد، در نقص و ابرام تأثیر قاعده احسان در مورد اثبات ضمان، فقها آرای مختلف دارند. در اینجا دو دیدگاه را توجه می‌کنیم:

دیدگاه اول، معتقد است که مفاد قاعده احسان فقط جنبه اسقاطی دارد؛ یعنی ضمان را منتفی می‌سازد و به هیچ‌عنوان توان اثبات ضمان را ندارد؛ چراکه احسان از مسقطات ضمان است و در فقه به آن تصریح شده است (نجفی، ۱۴۲۲ق، ج. ۲۷، ص. ۹۶ به بعد؛ لنکرانی، ۱۴۱۶ق، ج. ۱، ص. ۲۵۸؛ موسوی بجنوردی، ۱۴۱۳ق، ج. ۴، صص. ۸-۱۱). بنابراین، با تکیه بر این نظریه که قاعده احسان را مسقط ضمان می‌داند نه موجب آن، می‌توان گفت که اداره اموال غیردر صورت عدم امکان دسترسی به صاحب مال، به‌عهده حاکم شرع است و چنانچه امکان دسترسی به حاکم وجود نداشته باشد یا تأخیر در دخالت موجب ضرر شود، به‌استناد قواعد حسبه به‌عهده مؤمنان عادل است و در صورت حاضر نبودن آنان، عامه مردم مسلمان عهده‌دار این وظیفه خواهند بود (مصطفوی، ۱۳۸۴، ص. ۷۱). بنابراین، این مسئولیت‌پذیری برطبق قاعده احسان، مشروعیت شرعی داشته و بدین‌جهت مالک مال در مورد مخارجی که اداره‌کننده متحمل شده است، مسئول شناخته می‌شود.

ماده ۳۰۶ قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران اسقاط ضمان را با شرایطی آن هم تنها به‌منظور دفع ضرر پذیرفته است. بر این اساس، مقرر می‌دارد: «اگر کسی اموال غایب یا محجور و امثال آن‌ها را بدون اجازه مالک یا کسی که حق اجازه دارد اداره کند باید حساب زمان تصدی خود را بدهد در صورتی که تحصیل اجازه در موقع مقدر بوده یا تأخیر در دخالت موجب ضرر نبوده است حق مطالبه مخارج نخواهد داشت ولی اگر عدم دخالت یا تأخیر در دخالت موجب ضرر صاحب مال باشد دخالت‌کننده مستحق اخذ مخارجی خواهد بود که برای اداره کردن لازم بوده است».

اما برطبق نظر دوم مبناى مشروعیت و مسئولیت اداره مال غیر، قاعده «ضرورت» است و با توجه به مستندات قاعده مذکور، نه‌تنها در هنگام ضرورت، حکم تکلیفی برداشته می‌شود، بلکه در حکم وضعی نیز تغییراتی حاصل می‌شود؛ چراکه برخی از ادله قاعده از این جهت اطلاق دارند و شامل احکام وضعی و تکلیفی هر دو می‌شوند (طاهری، ۱۳۸۷، ج. ۲، ص. ۲۵). اگر شخصی در هنگام ضرورت به‌خاطر حفظ مال غیر و جلوگیری از تلف آن، اقدام به فروش اموال مذکور بنماید نه‌تنها عمل حرامی مرتکب نشده است بلکه این بیع نیز صحیح و نافذ است و احتیاج به اجازه مالک هم ندارد.

بنابراین در هنگام ضرورت، با امور ممنوع مانند امور جایز برخورد می‌شود و نه‌تنها حرمت تکلیفی برداشته می‌شود، بلکه در حکم وضعی هم تغییراتی حاصل می‌گردد (عامری، ۱۳۸۱، صص. ۵۴-۵۵؛ ر.ک: مصطفوی، ۱۳۸۴، ص. ۷۱).

بنابراین، بر مبناى قاعده «ضرورت» اگر اموال شخصی، در معرض تلف باشد و مالک به‌دلیل غیبت یا حجر و ناتوانی قادر به اداره اموال خود نباشد و از طرفی امکان استیذان از حاکم یا کسی که حق اجازه دارد وجود نداشته باشد، عموم مردم می‌توانند به‌منظور مصلحت و به‌استناد ضرورت اداره مال غیر، اقدام به

اداره اموال نماید و محدوده این جواز تصرف، به اندازه همان ضرورت است و پس از رفع ضرورت، حق تصرف زائل می‌گردد (عامری، ۱۳۸۱، صص. ۵۴-۵۵؛ مصطفوی، ۱۳۸۴، ص. ۷۱).

۴- قاعده ضرورات تبیح المحظورات

قاعده «ضرورت» یکی از ادله مهم فقهی در جواز مشروعیت و اثبات مسئولیت عموم مردم (به صورت واجب کفایی) است که هم در زمینه احکام تکلیفی جریان دارد و هم در احکام وضعی (طاهری، ۱۳۸۷، صص. ۲۵-۲۶). از بدیهات شرعیه این است که هر شخصی به موجب قاعده سلطنت: «النَّاسُ مُسْلِمُونَ عَلَىٰ أَمْوَالِهِمْ...» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۲، ص. ۲۷۳، ح ۷)، برای تصرف در مال خود آزاد است و هیچ کس حق ندارد متعرض این آزادی گردد، بنابراین برای هیچ کس جایز نیست مال دیگری را بگیرد یا بدون حق و رضایت (خویی، ۱۴۱۷ق، ج. ۴، ص. ۱۳۳؛ محقق کرکی، ۱۴۱۴ق، ج. ۴، ص. ۲۸۱)، در آن تصرف کند و اگر چنین کرد، ظالم و غاصب شمرده می‌شود. هم چنین کسی حق ندارد مال دیگری را تغییر دهد، بر آن بیفزاید یا مرغوبیت بخشد، مگر اینکه مالک آن را اجازه داده باشد. هر تصرف مخالف این قاعده جز در شرایط استثنایی محکوم به بطلان است. از جمله موارد استثنایی برای تجویز تصرف در مال غیر، فراهم آمدن شرایط اداره مال غیر است که شرع اجازه می‌دهد به منظور حفظ مال غیر و جلوگیری از تلف آن، هر شخصی به اداره اموال غایب، محجور و امثال آن‌ها بپردازد. در غیر این صورت یعنی ضرورت ایجاب نشود، حق تصرف در مال غیر را با هر انگیزه‌ای ندارد؛ چراکه اصل عدم ولایت و عدم تصرف در مال غیر است (موسوی خمینی، ۱۴۱۵ق، ج. ۲، ص. ۱۴۵).

۴-۱- شرایط اعمال قاعده «ضرورت»

قاعده «ضرورت» مطلق نیست و اعمال آن محدودیت‌هایی دارد. بنابراین برای اخذ به حکم ضرورت و عمل به مقتضای آن و تخطی از ادله احکام اولیه باید همه ضوابط و شرایط اعمال قاعده محقق گردد که از جمله شرایط، این است که ضرورت باید بالفعل باشد نه بالقوه؛ به عبارت دیگر خوف هلاک یا اتلاف نفس یا مال محقق باشد به این معنی که ظن غالب به آن داشته باشیم که خطری حقیقی یکی از ضروریات پنج‌گانه؛ یعنی دین، نفس، عقل، عرض و مال را تهدید می‌کند و برای رفع ضرر راه دیگری که مباح بوده، وجود نداشته باشد در اینجاست که برای دفع خطر اخذ به احکام استثناییه جایز می‌گردد همچنین بر اساس قاعده «الضروره یدفع بقدر الامکان»، ضرر را باید به قدر امکان دفع کرد. بنابراین ضرورت حالتی نادر و استثنایی است و در تفسیر آن باید سخت‌گیری و دقت کرد و اباحه حاصل از آن، به اندازه لازم و برای رفع دشواری است؛ چراکه در زائد بر مقدار ما یدفع به الضرر دیگر ضرورتی نخواهد بود تا حکم اباحه بنا بر قاعده ضرورت جاری شود (زحیلی، ۱۴۱۸ق، ص. ۶۵).

۴-۲- وجه استدلال به قاعده «الضرورات تبیح المحظورات»

با توجه به اصل عدم ولایت و ادله اولیه، هیچ کسی حق ندارد در امور شخصی و مالی دیگران دخالت و با هر انگیزه‌ای تصرف نماید و اگر تصرف کند این تصرف فضولی بوده و نافذ نیست و صحت آن منوط به

اجازه مالک می‌باشد (خویی، ۱۴۱۷ق، ج. ۴، ص. ۱۳۳). اما این حکم موارد استثنایی نیز دارد که تصرف در مال دیگران را در صورتی که به مصلحت مالک باشد (انصاری، شیخ مرتضی، بی‌تا، ص. ۱۵؛ نجفی، ۱۴۲۲ق، ج. ۳۱، ص. ۶۴)، برای گروهی جایز می‌داند. منشاء این جواز یا ولایت است، مانند تصرف ولی در مال مولی علیه، وصی در مال یتیم و حاکم در امور حسبی یا توافق و قرارداد بین مالک و تصرف کننده، مانند تصرف وکیل در مال موکل، عامل در مال مضاربه‌ای و مستعیر در مال عاریه‌ای و یا اذن مالک، مانند اذن مولا به برده‌اش در تجارت که به او عبد مأذون گفته می‌شود. از جمله افرادی که در گروه نخست قرار می‌گیرند، عموم مسلمانان هستند که بر وجه واجب کفایی با هدف حفظ و اداره اموال محجورین و غایبین حق ولایت و تصرف دارند که مستند به ادله شرعی و عقلی است. یکی از این ادله، تحقق ضرورت است و با وجود ضرورت، آن محظوری که حاصل ادله اولیه بود در مورد محجور و غایب منتفی شده و تصرفات عموم مسلمانان را در حفظ و اداره اموال و دارایی‌های ایشان، مشروعیت می‌بخشد (العلامة الحلی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۸۰؛ موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ج. ۱، صص. ۵۱۴-۵۱۵).

قلمرو مسئولیت نسبت به اموال محجورین و غایبین

قلمرو مسئولیت اداره اموال غیر، تابع دلالت ادله آن است. چنان که در این مقاله آمده است یکی از آن ادله، قاعده احسان است که به حسب واژگان و الفاظ، دلالت بر عموم و مطلق دارد و محدود به مال معین، موارد خاص از مسئولیت یا تصرفات خاصی نیست؛ زیرا با توجه به عموم جمله «ما عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ» (توبه ۹۱) و «تعاونوا على البر والتقوى» (مائده ۲) و اینکه به تصریح اهل لغت و تبادر و نیز عدم صحت سلب و دلتلی چون عقل و اجماع (الاملی، الشیخ محمدتقی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۳۳۰) که از مجموع آن‌ها قواعدی چون لزوم حفظ و نگهداری حقوق و اموال دیگران و مانند آن‌ها اصطیاد می‌گردد، جلب منفعت و دفع ضرر از مصادیق احسان‌اند؛ زیرا آنچه از واژه احسان متبادر می‌شود، مفهوم اعم است و همچنین مفاد قاعده احسان یک حکم عقلی است و امور عقلی تخصیص پذیر نیستند (محقق داماد، ۱۳۸۷، ج. ۱، ص. ۳۰۲). بنابراین، احسان به صاحب مال، گاهی به منظور دفع ضرر است و گاه برای رساندن منفعت.

در امور «حسبیه» که شارع مقدس، در هر دو بعد آن (دنیوی و اخروی) راضی به اهمال آن نبوده و برپایی آن را ضروری می‌داند (حسینی مراغه‌ای، ۱۴۱۷ق، ج. ۱، ص. ۲۵۷). آنجاکه امکان اخذ اذن از مالک یا مراجع شرعی و قانونی وجود ندارد و تصرف شخص در مال دیگری بنا به وظیفه شرعی و عمل به معروف است، مثل اداره مال غیر در غیاب او، در این صورت حفظ اموال مردم در غیاب آنان با حاکم است و او بر غایبین ولایت دارد، ولی در فرض عدم امکان دسترسی به حاکم، این وظیفه با عدول (پارسیان) از مردم است و چنانچه پارسیایی یافت نشود همه کس باید این وظیفه را انجام دهد، هرچند واجد شرایط عدالت نباشد. بدیهی است مواردی که امکان استیذان از مالک یا قائم مقام او و مراجع شرعی و قانونی وجود دارد، از قلمرو حسبه خارج و مشمول ضمان ید خواهد بود در مواردی که امکان استیذان وجود ندارد، به دلیل عمومات حسبه، مجوز شرعی پدید می‌آید و عمل متصرف با اذن شرعی صورت می‌گیرد و لذا از مصادیق ید امانی محسوب می‌شود (محقق داماد، ۱۳۸۷، ج. ۱، ص. ۹۵).

برطبق قاعده «الضرورات تبيح المحظورات»، تا مادامی که ضرورت باقی است، دخالت و اداره اموال محجورین و غائبین هم جایز است و اگر مبنای منفعت و مفیدبودن اداره اموال را ملاک قرار دهیم، در هر جا تصرفی به نفع مالک در اموال او صورت می‌گیرد، مشمول حکم اباحه و جواز می‌باشد. اما آیا مفاد این مبنای، جایز بودن اداره و مسئولیت را به مال معین محدود می‌کند؟ خیر بلکه تعبیر اداره مال محجورین و غایبین دلالت بر این ندارد که اداره، تنها شامل مال معین یا اموال خارجی گردد (نجفی، ۱۴۲۲ق، ج. ۳۱، ص. ۶۴). دقت در ادله فقهی نیز چنین استنباطی را تأیید نمی‌کند؛ به عنوان مثال در معنای آیه ۱۵۲ سوره انعام «وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ...» که به موضوع اداره مال یتیم مربوط می‌شود، محدودیتی برای معنای مال و نوع تصرفات قائل نشده‌اند (عامری، ۱۳۸۲، ص. ۶۹)؛ چراکه جمله «وَلَا تَقْرَبُوا» به مال نسبت داده شده است، پس مراد از آن تصرف در مال است؛ زیرا قطعاً معنای لغوی قرب، مراد شارع نبوده است. ضمناً از تعبیری که در آیه آمده است، مطلق تصرفات اراده شده و تنها تصرفات معروف؛ همچون بیع، صلح را در بر نمی‌گیرد، بلکه شامل قبض، ابقا و حتی ترک تصرف هم می‌شود.

آنچه از این آیه استنباط می‌شود این است که اولاً خطاب به جمیع مؤمنین است اگرچه قدر متیقن از آن، فقیه جامع‌الشرایط است، بلکه به مقتضای این آیه برای غیرفقیه نیز با اذن و اجازه فقیه دخل و تصرف در اموال ایتم و محجورین، مشروعیت دارد و ثانیاً رعایت مصلحت به عنوان شرط اساسی ضرورت داشته و مجوز تصرف محسوب می‌شود (نراقی، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۵۵۵). بنابراین قلمرو این تصرف، صرفاً در حوزه مصالح محجورین و غایبین ظهور و بروز خواهد داشت؛ چراکه برطبق ادله یادشده، در شریعت مقدس اسلام اداره اموال یتیم به طریق احسن، نه تنها جایز بلکه در مواردی واجب نیز می‌باشد. اگر تصرف موجب ضرر گردد، ممنوع و باطل (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج. ۲، ص. ۲۰۰؛ عجلی حلی، ۱۴۱۰ق، ج. ۱، ص. ۴۴۱) و اگر منجر به منفعت یتیم شود، جایز است. اما هیچ دلیلی وجود ندارد که اداره را محدود به مال معین یا تصرفات خاصی بنماید (عامری، ۱۳۸۲، ص. ۶۹). در کلام برخی از فقها از جمله امام خمینی نیز به محدودیت تصرف در جان محجور و غایب اشاره شده است مع ذلک محدودیتی برای تصرف در اموال وجود ندارد (امام خمینی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۵۱۱).

نتیجه‌گیری

اصل در اداره اموال این است که شخص خود حق تصرف دارد. اما اگر فرد محجور یا غائب شود و دسترسی به آن غیرمقدور باشد، در این صورت مسئولیت اداره اموال وی در مرحله نخست به عهده حاکم شرع است و چنانچه امکان دسترسی به حاکم وجود نداشته باشد یا تأخیر در دخالت، موجب ضرر شود، به استناد قواعد حسبه به عهده مؤمنان عادل است و در صورت حاضر نبودن آنان، عامه مردم بر مبنای قاعده احسان و دیگر ادله، عهده‌دار این وظیفه خواهند بود و این امر اگر با حسن نیت و انگیزه خیرخواهی، صورت بگیرد مبنای فقهی و شرعی دارد و ادله عقلی و نقلی دلالت بر مشروعیت و مسئولیت عموم مردم در اداره اموال محجورین و غایبین دارد. البته این نوع اداره مال در صورتی درست است که به شکل فضولی باشد؛ یعنی

تحصیل اجازه غیرمقدور بوده و تأخیر در دخالت موجب ضرر مالک گردد و نیز مالک ناتوان از اداره آن باشد.

در میان مجموع ادله عقلی و نقلی، قاعده «الضرورات تبيح المحظورات» از اصلی‌ترین مبانی پذیرفتن این مسئولیت قلمداد می‌شود و این مسئولیت اداره که به صورت فصولی است، در صورت تحقق ارکان مادی و معنوی و شرایطی، چون فصولی بودن اداره و ناتوانی مالک از اداره اموال یا عدم دستیابی به آن و حصول ضرورت، موجب به وجود آمدن تعهداتی برای فصولی و مالک شده و می‌تواند در تعیین قلمرو آن مؤثر باشد. با وجود اینکه فقها قاعده احسان را بحث کرده‌اند، اما هیچ‌گاه از اثبات ضمان توسط این قاعده سخنی به میان نیاورده‌اند و در حقیقت چنین نتیجه‌ای استنباط می‌شود که مفاد قاعده احسان فقط اسقاط ضمان است و به هیچ‌عنوان توان اثبات ضمان را ندارد؛ چراکه احسان از مسقطات ضمان است و فقها به آن تصریح کرده‌اند و بنا بر نظریه آنان، در مورد عملی که از روی احسان انجام شده و منجر به خسارت می‌شود، شخص عامل ضامن خسارات نیست، نه اینکه مخارجی را که متحمل شده است، طلبکار شود. به سخن دیگر، قاعده احسان مسقط ضمان است نه موجب آن؛ لذا با تحقق شرایط، علاوه بر اینکه می‌توان از هدر رفتن، ضایع شدن و خسارت اموال محجور و غایب و به‌طور کلی هر آن کس که ناتوان از اداره مال خود است، جلوگیری کرد، این کار فضائل اخلاقی را نیز در پی دارد، در عین حال که تعهداتی برای مالک و متعهد به‌همراه خواهد داشت.

منابع

قرآن کریم

- ابن منظور مصری، جمال‌الدین محمد بن مکرم. (بی‌تا). *لسان العرب*. بیروت: دارالفکر.
- امامی، سیدحسن. (۱۳۷۴). *حقوق مدنی* (ج. ۱، چاپ پانزدهم). تهران: کتابفروشی اسلامی.
- الاملی، الشیخ محمدتقی. (بی‌تا). *المکاسب والبیع، تقریر بحث المیزان النائینی* (ج. ۲). قم: جامعه مدرسین.
- امیدی فرد، عبدالله و فرحی، معصومه سادات. (پاییز ۱۳۹۵). *مطالعه تطبیقی وضعیت زوجة غایب مفقودالأثر در فقه مذاهب خمسہ. پژوهش‌های فقهی*، (۳)، دوره ۱۲.
- انصاری، شیخ مرتضی. (۱۳۸۹). *مکاسب*. آیت‌الله غروی‌ان، ترجمه و شرح. (ج. ۳، چاپ اول). قم: دارالفکر.
- انصاری، شیخ مرتضی. (بی‌تا). *کتاب الزکاة*. [بی‌جا]: [بی‌نا].
- انصاری، قدرت‌الله. (۱۳۹۱). *احکام و حقوق کودکان در اسلام*. (برگرفته از: موسوعه احکام الاطفال و ادلتها، محمدجواد فاضل لنکرانی). قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (ع).
- بحرانی، یوسف. (بی‌تا). *الحدائق الناضرة الی احکام العترة الطاهرة* (ج. ۱۸). قم: جامعه مدرسین.
- التوحدی، محمدعلی. (۱۴۱۷ق). *مصباح الفقاهة* (ج. ۴، چاپ اول). قم: انصاریان.
- الحسینی العاملی، السید محمدجواد. (بی‌تا). *مفتاح الکرامة فی شرح قواعد العلامة للفقیه*. بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- حسینی مراغهای، میرعبدالفتاح بن علی. (۱۴۱۸ق). *العناوین الفقهية* (ج. ۱ و ۲، چاپ اول). قم: نشرالاسلامی.
- حقیف، علی. (۱۳۸۰ق). *الحسبة فی الاسلام*. دمشق: اسبوع الفقه الاسلامی.
- حق خواه، منیره. (۱۳۹۱). *تصرفات فضولی ولی قهری در اموال مولی علیه. فقه و حقوق خانواده*، ۱۷ (۵۷)، ۱۰۸-۱۳۰.
- الحکیم، السید عبدالصاحب. (بی‌تا). *منتقى الأصول* (ج. ۵). مطبعة الأمير.
- حلی، یحیی بن سعید. (۱۴۰۵ق). *الجامع للشرایح* (ج. ۱، چاپ اول). قم: سیدالشهداء (ع).
- خویی، سیدابوالقاسم. (۱۴۱۷ق). *مصباح الأصول* (ج. ۲). قم: انتشارات داورى.
- خویی، سیدابوالقاسم. (۱۴۱۷ق). *مصباح الاصول* (ج. ۴، چاپ اول). قم: نشر فقاها.
- رحمانی، محسن. (۱۳۸۸). *بررسی تطبیقی قلمرو اداره مال غیر. دانشنامه حقوق و سیاست*، (۱۲)، پاییز و زمستان، ۱۴۹.
- زحیلی، وهبه. (۱۴۱۸ق). *نظرية الضرورة الشرعية مقارنة مع القانون الوضعی*. دمشق: دارالفکر.
- سنهوری، عبدالرزاق. (۱۹۵۲). *الوسیط فی شرح القانون المدنی الجدید*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- شهید ثانی، زین‌الدین بن بن علی بن احمد. (۱۹۹۲). *الروضة البهیة* (ج. ۴ و ۱۰). (سید محمد کلانتر، تعلیق و مصحح). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- شیرازی، صدرالدین (ملاصدرا). (۱۹۸۱). *اسفار* (ج. ۱). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- صدوق، محمد بن علی. (۱۳۶۲). *التخصال* (ج. ۲). قم: جامعه مدرسین.
- طاهری، محمد. (۱۳۸۷). *قواعد الفقه* (ج. ۲). قم: جامعه مدرسین.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷ق). *المبسوط فی فقه الامامية* (ج. ۲، چاپ سوم). تهران: المكتبة المرتضوية عحیاء الآثار الجعفرية.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۰ق). *النهاية فی مجرد الفقه و الفتاوى* (ج. ۱، چاپ دوم). بیروت: دارالکتب العربی.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی‌تا). *التبیان فی تفسیر القرآن* (ج. ۵). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- عامری، پرویز. (۱۳۸۱). *مبانی اداره مال غیر. مجله رهنمون*، (۱).

- عجلی حلی، فخرالدین ابو عبدالله محمدبن احمدبن ادريس. (۱۴۱۰ق). *السرائر الحاوی لتحرير الفتاوى* (ج. ۱، چاپ دوم). قم: جامعه مدرسین.
- العلامة الحلی، حسن بن یوسف. (بی تا). *تذکره الفقهاء* (ج. ۲). قم: المكتبة المرتضوية.
- غروی اصفهانی، محمدحسین. (۱۴۱۹ق). *حاشیة کتاب المکاسب*. (الشیخ عباس محمد آل سیاح، تدوین). قم: دارالمصطفی (ص) عیاء التراث.
- الغروی، الشیخ علی. (بی تا). *التنقیح فی شرح العروة الوثقی* (ج. ۱). [بی جا]: [بی نا].
- فیض، علیرضا. (۱۳۹۵). *مقارنه فقهی حقوقی در عقود و ایقاعات*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۷۹). *الزامهای خارج از قرارداد ضمان قهری* (چاپ دوم). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۱). *دوره مقدماتی حقوق مدنی* (چاپ پنجم). تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاشف الغطاء، محمدحسین. (۱۳۵۹ق). *تحریرالمجلة* (ج. ۲). نجف: المكتبة المرتضوية.
- کاشف الغطاء، محمدحسین. (۱۳۶۱ق). *تحریرالمجلة* (ج. ۲، چاپ سوم). نجف: مكتبة المرتضوية.
- لطفی، اسدالله. (۱۳۷۹). *قاعدة احسان. مجلة دانشکده حقوق وعلوم سیاسی، تهران، (۰)، دوره ۵۰*.
- لنکرانی، محمدفاضل. (۱۴۱۶ق). *القواعد الفقهية* (ج. ۱). قم: مكتبة مهر.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). *بحارالانوار* (ج. ۲، چاپ دوم). تهران: نشر وفا.
- مجموعه کامل قوانین حقوقی جمهوری اسلامی (۱۳۶۳). *مجموعه کامل قوانین حقوقی جمهوری اسلامی*.
- محقق حلّی، ابوالقاسم نجم الدین جعفر بن حسن بن یحیی. (بی تا). *سرایع الاسلام* (ج. ۴). (سیدصادق شیرازی، تعلیق). تهران: استقلال.
- محقق داماد، سیدمصطفی. (۱۳۸۷). *قواعد فقهیه* (ج. ۱ و ۲، چاپ هشتم). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- محقق کرکی، نورالدین علی بن حسین بن عبدالعالی. (۱۴۱۴ق). *جامع المقاصد فی شرح القواعد* (ج. ۴، چاپ دوم). قم: آل البيت (ع).
- مصطفوی، مصطفی. (۱۳۸۴). *احسان منبع مسئولیت. فصلنامه حقوق اسلامی، (۶)، دوره ۲*.
- موسوی بجنوردی، سیدمحمد. (۱۳۷۲). *قواعد فقهیه* (ج. ۱). تهران: نشر ميعاد.
- موسوی بجنوردی، میرزا حسن. (۱۳۷۷ق). *القواعد الفقهية* (ج. ۵). قم: الهادی.
- موسوی خمینی، سیدروح الله. (۱۳۹۰). *تحریر الوسيلة* (ج. ۱). قم: اسماعیلان.
- موسوی خمینی، سیدروح الله. (۱۴۱۸ق). *البيع* (ج. ۲). تهران: مؤسسه تنظیم نشر آثار امام خمینی (ره).
- موسوی خمینی، سیدروح الله. (۱۴۱۵ق). *مکاسب محرّمه* (ج. ۲). قم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- نجفی، محمدحسن. (۱۴۲۲). *جواهر الکلام فی شرح سرائع الاسلام*. بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- نراقی، المولی احمد. (بی تا). *عوائد الأيام فی بیان قواعد الأحكام* (ج. ۱). [بی جا]: [بی نا].
- وطنی، امیر. (۱۳۸۱). *بررسی فقهی اضطرار و ضرورت. مجلة مقالات و بررسى ها دانشگاه تهران، (۰)، دوره ۷۱*.
- هاشمی شاهرودی، سید محمود. (۱۴۲۶ق). *فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت (ع)* (ج. ۳). قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی.

References

- The Noble Qur'ān. (in Arabic)
- Nahj al-Balāghah. (in Arabic)
- Ibn Manzūr al-Miṣrī, Jamāl al-Dīn Muḥammad ibn Mukarram. (n.d.). *Lisān al-'Arab*. Beirut: Dār al-Fikr. (in Arabic)
- Imāmī, Sayyid Ḥasan. (1374 SH / 1995 AD). *Huqūq-e Madanī* (Vol. 1, 15th ed.). Tehran: Ketābfurūshī Islāmī. (in Persian)
- Al-Āmalī, Shaykh Muḥammad Taqī. (n.d.). *Al-Makāsib wa al-Bay'*; Taqrīr-e Baḥth al-Mīrzā al-Nā'inī (Vol. 2). Qom: Jāmi'at al-Mudarrisīn. (in Arabic)
- Omīdfārd, 'Abdullāh and Farahī, Ma'sūmeh Sādāt. (Fall 1395 SH / 2016 AD). "Moqāyesh-e Vaz'iyat-e Zawje-ye Ghāyeb-e Mafqūd al-Athar dar Fiqh-e Mazāheb-e Khomseh" [Comparative Study of the Status of the Absent Missing Wife in the Jurisprudence of the Five Schools]. *Pazhūheshhā-ye Fiqhī*, 3(12). (in Persian)
- Anṣārī, Shaykh Murtadā. (1389 SH / 2010 AD). *Al-Makāsib*. Translated and explained by Āyatullāh Gharavīyān. Vol. 3 (1st edition). Qom: Dār al-Fikr. (in Persian)
- Anṣārī, Qudratullāh. (1391 SH / 2012 AD). *Aḥkām wa Huqūq-e Kudakān dar Islām*, from *Mawsū'at Aḥkām al-Atfāl wa Adillatuhā* by Muḥammad Jawād Faḍel Lankarānī. Qom: Markaz-e Fiqhī A'imma al-Aṭhār. (in Persian)
- Bāhrānī, Yūsuf. (n.d.). *Al-Ḥadā'iq al-Nādirah ilā Aḥkām al-'Itrah al-Ṭāhirah* (Vol. 18). Qom: Jāmi'at al-Mudarrisīn. (in Arabic)
- Al-Tūḥīdī, Muḥammad 'Alī. (1417 AH / 1997 AD). *Miṣbāḥ al-Fiqhah* (Vol. 4, 1st ed.). Qom: Anṣārīyān. (in Arabic)
- Al-Ḥusaynī al-'Āmilī, Sayyid Muḥammad Jawād. (n.d.). *Miftāḥ al-Karāmah fī Sharḥ Qawā'id al-'Allāmah lil-Faqīh*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. (in Arabic)
- Ḥusaynī Marāghahī, Mīr 'Abd al-Fattāḥ ibn 'Alī. (1418 AH / 1997 AD). *Al-'Anāwīn al-Fiqhīyah* (Vols. 1 & 2, 1st ed.). Qom: Nashr al-Islāmī. (in Arabic)
- Ḥafīf, 'Alī. (1380 AH / 1960 AD). *Al-Ḥisbah fī al-Islām*. Damascus: Usbū' al-Fiqh al-Islāmī. (in Arabic)
- Ḥaqq Khwāh, Munīrah. (1391 SH / 2012 AD). "Taṣarrufāt-e Faḍūlī valī Qahrī dar Amwāl-e Mūlī 'Alayh." *Fiqh wa Huqūq-e Khānevādeh*, 17(57), 108–130. (in Persian)
- Al-Ḥakīm, Sayyid 'Abd al-Ṣāhib. (n.d.). *Muntaqā al-Uṣūl* (Vol. 5). Maṭba'at al-Amīr. (in Arabic)
- Ḥillī, Yahyā ibn Sa'id. (1405 AH / 1985 AD). *Al-Jāmi' lil-Sharā'ī'* (Vol. 1, 1st ed.). Qom: Sayyid al-Shuhadā'. (in Arabic)
- Khūyī, Sayyid Abū al-Qāsim. (1417 AH / 1996 AD). *Miṣbāḥ al-Uṣūl* (Vol. 2). Qom: Intishārāt Dāwūrī. (in Arabic)
- Khūyī, Sayyid Abū al-Qāsim. (1417 AH / 1996 AD). *Miṣbāḥ al-Uṣūl* (Vol. 4, 1st ed.). Qom: Nashr Fiqh. (in Arabic)
- Raḥmānī, Muḥsin. (1388 SH / 2009 AD). "Barrasi-ye Tatbīqī-ye Qalamrū-ye Ādārah-e Māl-e Ghayr" [Comparative Study of the Scope of Management of Others' Property]. *Dāneshnāmeh-ye Huqūq wa Sīyāsāt*, 12 (Fall-Winter), 149. (in Persian)

- Zahīlī, Wahbah. (1418 AH / 1997 AD). *Nazariyyah al-Ḍarurah al-Shar‘iyyah Muqāranah ma‘a al-Qānūn al-Waḍ‘ī*. Damascus: Dār al-Fikr. (in Arabic)
- Sanhūrī, ‘Abd al-Razzāq. (1952 AD). *Al-Wasīṭ fī Sharḥ al-Qānūn al-Madani al-Jadīd*. Beirut: Dār Ihyā’ al-Turāth al-‘Arabī. (in Arabic)
- Shahīd Thānī, Zayn al-Dīn ibn ‘Alī ibn Aḥmad. (1992 AD). *Al-Rawḍah al-Bahiyyah* (Vols. 4 & 10). Annotated and corrected by Sayyid Muḥammad Kalāntar. Beirut: Dār Ihyā’ al-Turāth al-‘Arabī.
- Shīrāzī, Ṣadr al-Dīn (Mullā Ṣadrā). (1981 AD). *Asfār* (Vol. 1). Beirut: Dār Ihyā’ al-Turāth al-‘Arabī. (in Arabic)
- Ṣadūq, Muḥammad ibn ‘Alī. (1362 SH / 1983 AD). *Al-Khaṣā‘il* (Vol. 2). Qom: Jāmi‘at al-Mudarrisīn. (in Arabic)
- Tāhirī, Muḥammad. (1387 SH / 2008 AD). *Qawā‘id al-Fiqh* (Vol. 2). Qom: Jāmi‘at al-Mudarrisīn. (in Persian)
- Tūsī, Abū Ja‘far Muḥammad ibn Ḥasan. (1387 AH / 1967 AD). *Al-Mabsūt fī Fiqh al-Imāmiyyah* (Vol. 2, 3rd ed.). Tehran: Al-Maktabah al-Murtazawīyyah. (in Arabic)
- Tūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1400 AH / 1980 AD). *Al-Nihāyah fī Mujarrad al-Fiqh wa al-Fatāwā* (Vol. 1, 2nd ed.). Beirut: Dār al-Kutub al-‘Arabī. (in Arabic)
- Tūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (n.d.). *Al-Tibyān fī Tafsiṛ al-Qur‘ān* (Vol. 5). Beirut: Dār Ihyā’ al-Turāth al-‘Arabī. (in Arabic)
- ‘Āmrī, Parvīz. (1381 SH / 2002 AD). “Mabānī-ye Idārah-e Māl-e Ghayr.” *Majallah-ye Rahnamūn*, 1. (in Persian)
- ‘Ijlī Hillī, Fakhr al-Dīn Abū ‘Abdallāh Muḥammad ibn Aḥmad ibn Idrīs. (1410 AH / 1990 AD). *Al-Sarā‘ir al-Hāwī li Tahrīr al-Fatāwā* (Vol. 1, 2nd ed.). Qom: Jāmi‘at al-Mudarrisīn. (in Arabic)
- ‘Allāmah Hillī, Ḥasan ibn Yūsuf. (n.d.). *Tadhkirat al-Fuqahā’* (Vol. 2). Qom: Maktabat al-Murtazawīyyah. (in Arabic)
- Gharawī Isfahānī, Muḥammad Ḥusayn. (1419 AH / 1998 AD). *Hāshiyat Kitāb al-Makāsib*. Edited by Shaykh ‘Abbās Muḥammad Āl Sibā’. Qom: Dār al-Muṣṭafā. (in Arabic)
- Al-Gharawī, Shaykh ‘Alī. (n.d.). *Al-Tanqīḥ fī Sharḥ al-‘Urwah al-Wuthqā* (Vol. 1). [n.p.]. (in Arabic)
- Fayz, ‘Alī Rezā. (1395 SH / 2016 AD). *Moqārenat-e Fiqhī-Ḥuqūqī dar ‘Uqūd va Iqwā‘āt*. Tehran: Nashr Dāneshgāh-e Tehran. (in Persian)
- Kātūziyān, Nāṣir. (1379 SH / 2000 AD). *Itizāmāt Khārij az al-Qarārdād (Ḍamān Qahrī)* (2nd ed.). Tehran: Nashr Dāneshgāh-e Tehran. (in Persian)
- Kātūziyān, Nāṣir. (1381 SH / 2002 AD). *Dawr-e Muqaddamātī Ḥuqūq Madanī* (5th ed.). Tehran: Sherkat Sahāmī Intishār. (in Persian)
- Kāshif al-Ghaṭā’, Muḥammad Ḥusayn. (1359 AH / 1940 AD). *Tahrīr al-Majallah* (Vol. 2). Najaf: Maktabat al-Murtazawīyyah. (in Arabic)
- Kāshif al-Ghaṭā’, Muḥammad Ḥusayn. (1361 AH / 1942 AD). *Tahrīr al-Majallah* (Vol. 2, 3rd ed.). Najaf: Maktabat al-Murtazawīyyah. (in Arabic)
- Luṭfī, ‘Asadullāh. (1379 SH / 2000 AD). “Qā‘idat al-Iḥsān.” *Majallah Dāneshkade-ye Ḥuqūq wa ‘Ulūm-e Sīyāsī*, Tehran, (0), 50th year. (in Persian)
- Lankarānī, Muḥammad Fāḍil. (1416 AH / 1996 AD). *Al-Qawā‘id al-Fiqhiyyah* (Vol. 1). Qom: Maktabat Mihr.

- Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1403 AH / 1983 AD). *Bihār al-Anwār* (Vol. 2, 2nd ed.). Tehran: Nashr Wafā. (in Arabic)
- Majmū'eh Kāmil-e Qavānīn Ḥuqūqī-ye Jomhūrī-ye Eslāmī. (1363 SH / 1984 AD). *Majmū'eh Kāmil-e Qavānīn Ḥuqūqī-ye Jomhūrī-ye Eslāmī*.
- Muḥaqqiq Ḥillī, Abū al-Qāsim Najm al-Dīn Ja'far ibn Ḥasan ibn Yahyā. (n.d.). *Sharā'ih al-Islām* (Vol. 4). Annotated by Sayyid Šādiq Shīrāzī. Tehran: Esteqlāl. (in Arabic)
- Muḥaqqiq Dāmād, Sayyid Muṣṭafā. (1387 SH / 2008 AD). *Qawā'id Fiqhīyah* (Vols. 1 & 2, 8th ed.). Tehran: Vezārat Farhang va Ershād Islāmī. (in Persian)
- Muḥaqqiq Karkī, Nūr al-Dīn 'Alī ibn Ḥusayn ibn 'Abd al-'Ālī. (1414 AH / 1993 AD). *Jāmi' al-Maqāšid fī Sharḥ al-Qawā'id* (Vol. 4, 2nd ed.). Qom: Āl al-Bayt.
- Moṣṭafawī, Moṣṭafā. (1384 SH / 2005 AD). "Iḥsān Manba'-e Mas'ūliyyat." *Fasl-nāmah Ḥuqūq-e Islāmī*, 6(2). (in Persian)
- Mūsawī Bojnourdī, Sayyid Muḥammad. (1372 SH / 1993 AD). *Qawā'id Fiqhīyah* (Vol. 1). Tehran: Nashr Mī'ād. (in Persian)
- Mūsawī Bojnourdī, Mīrzā Ḥasan. (1377 SH / 1998 AD). *Al-Qawā'id al-Fiqhiyyah* (Vol. 5). Qom: al-Hādī.
- Mūsawī Khomeinī, Sayyid Rūḥullāh. (1390 SH / 2011 AD). *Tahrīr al-Wasīlah* (Vol. 1). Qom: Ismā'īlīyān. (in Persian)
- Mūsawī Khomeinī, Sayyid Rūḥullāh. (1418 AH / 1997 AD). *Al-Bay'* (Vol. 2). Tehran: Mu'assasat Tanzīm wa Nashr Āthār Imām Khomeinī. (in Persian)
- Mūsawī Khomeinī, Sayyid Rūḥullāh. (1415 AH / 1994 AD). *Al-Makāsib al-Muḥramah* (Vol. 2). Qom: Mu'assasat Tanzīm wa Nashr Āthār Imām Khomeinī. (in Persian)
- Najafī, Muḥammad Ḥasan. (1422 AH / 2002 AD). *Jawāhir al-Kalām fī Sharḥ Sharā'ih al-Islām*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. (in Arabic)
- Narāqī, al-Mawlī Aḥmad. (n.d.). *'Awā'id al-Ayyām fī Bayān Qawā'id al-Aḥkām* (Vol. 1). [n.p.]. (in Arabic)
- Waṭnī, Amīr. (1381 SH / 2002 AD). "Barrasi-ye Fiqhī-ye Iḍtirār wa Ḍarūrah." *Majallat Maqālāt wa Barrasi-hāye Dāneshgāh-e Tehran*, (0), 71st year. (in Persian)
- Hāshmi Shāhrūdī, Sayyid Maḥmūd. (1426 AH / 2005 AD). *Farhang-e Fiqh Muṭābiq madhhab Ahl al-Bayt* (Vol. 3). Qom: Mu'assasat Dā'irat al-Ma'ārif al-Fiqh al-Islāmī. (in Persian)